

نکاتی در مورد تکواژ

تکواژ، کوچک ترین واحد معنی دار یا معنی ساز زبان است.

تکواژها را بسته به این که به تنهایی به کار روند یا نه، به دو دسته تکواژ آزاد و تکواژ وابسته تقسیم می کنند.

۱- تکواژ آزاد: که خود بر دو نوع است:

۱-۱- تکواژ آزاد قاموسی یا واژگانی: این نوع تکواژها خود یک واژه مستقل و معنی دار هستند، که معمولاً در فرهنگ لغت معنا شده اند. البته برخی از تکواژهای آزاد قاموسی از قبیل بن مضارع، در زبان معیار استقلال خود را از دست داده اند.

یا به عبارت دیگر، به تکواژهایی که ممکن است به تنهایی به صورت واژه های ساده به کار روند یا پایه واژه را در واژه های فعل یا غیر فعل تشکیل دهند، تکواژ واژگانی یا قاموسی می گویند مانند:

الف) گیاه، گرم، دفتر، کتاب، میز، دهان و ... ب) "خند" در «می خندد»، "ساز" در «می سازد» و

تکواژهای واژگانی یا قاموسی فهرستی باز و نامحدود را تشکیل می دهند زیرا در طول زمان ممکن است از آن ها کاسته شود یا به آن ها افزوده شود.

۱-۲- تکواژ آزاد دستوری: تکواژ آزادی است که کارکرد دستوری دارد. این تکواژها فهرست بسته ای را تشکیل می دهند یعنی تعداد آن ها محدود است، عبارتند از:

● نقش نمای اضافه (کسره): کتابِ من

نکته: کسره در میان کلمات مشتق - مرکبی چون «تختِ خواب» و «تخمِ مرغ» وند است نه تکواژ آزاد.

● نقش نمای متمم (حروف اضافه): از، به، با، بر، در، برای و

● نقش نمای مفعول: را

● نقش نمای منادا: ای ، یا، ایا و «الف» در آخر اسم

● علامت «تر» در صفت تفضیلی (خوب تر) و قید (شجاعانه تر) و علامت «ترین» در صفت عالی (خوب ترین).

● پیشوندهای فعلی «پ» (در فعل امر و مضارع التزامی)، «ن» (در فعل های نهی و نفی) و «می» (در فعل ماضی استمراری، مضارع اخباری، ماضی مستمر و مضارع مستمر) ← بخوان، بنویسم، برو، نرفت، می رفت، می رود و

● پی بندهای ماضی نقلی: ام، ای، ایم، اید، اند ← رفته‌ام، گفته ای و

● شناسه های فعل: ـم، ـی، ـد، ـیم، ـید، ـند ← رفتم، رفتی و

● تکواژ گذرا ساز «ان» ← پراند (پر + ان + د)، خندانید (خند + ان + ید) و

● تکواژهای ماضی ساز: اد، ید، د، ت، ست. (در کتاب درسی تکواژ ماضی ساز را از ریشه جدا نمی‌کنند، یعنی بن ماضی را یک تکواژ می‌دانند).

۲-۲- تقسیم بندی تکواژهای وابسته از حیث ترتیب قرار گرفتن در ساختمان واژه:

۲-۲-۱- پیشوند: وندی است که پیش از تکواژ پایه می‌آید. پیشوندهای موجود در زبان فارسی امروز با توجه به نوع واژه هایی که به آن ها می‌پیوندند، به شرح زیر:

الف) پیشوندهایی که به آغاز اسم اضافه می‌شوند و صفت می‌سازند. این پیشوندها عبارتند از:

● «با» ← بادب ● «بی» ← بی ادب ● «ب» ← بجا، بخرد، بنام (مشهور)

● «نا» ← ناسپاس ● «هم» ← هم کار

ب) پیشوندهایی که به اول فعل می‌پیوندند و صفت می‌سازند. این پیشوندها عبارتند از:

● «نا» ← ناتوان ● «ن» ← نشکن (لیوانِ نشکن)، نسوز (پارچه‌انسوز)

پ) پیشوندهایی که در آغاز فعل قرار می‌گیرند. این پیشوندها گاه معنای فعل را تغییر می‌دهند و گاه نیز هیچ معنای تازه‌ای به آن نمی‌افزایند. از این پیشوندها می‌توان به «در» (در رفت)، «بر» (برشمرد)، «فرا» (فرا رسید)، «فرو» (فرو غلتید) و «وا» (وارفت) اشاره کرد.

۲-۲-۲- میانوندها تکواژهایی هستند که بین دو اسم مکرر و گاهی نیز بین دو اسمی که با هم سنخیت دارند، می‌آیند و از اجتماع آن‌ها واژه جدید (واژه مشتق - مرکب) ساخته می‌شود. میانوندها عبارتند از:

● «ا» ← سراسر، دوشادوش، سراپا، بناگوش، سراشیب، سرازیر، لبالب، بیایی، برابر، دمام، مالا مال، گوناگون، تنگاتنگ، رویاروی، کمابیش، کشاکش، رنگارنگ.

● «وا» ← جورواجور، دلوایس، رنگ وارنگ

● «تا» ← سرتاسر، گوش تا گوش

● «در» ← پی در پی، پیچ در پیچ

● «به» ← دست به دست، قدم به قدم، گوش به زنگ، شانه به سر، دست به عصا، قلم به دست، رنگ به رنگ، رو به رو، سر به سر، خود به خود، نو به نو، شانه به شانه

● «نا» ← حق ناشناس

● «ند» ← خدانشناس، زبان نفهم

● «و» ← کم و بیش، مرگ و میر، پیچ و تاب، کسب و کار، کشت و کشتار، جست و جو، پرس و جو، داد و ستد، خرید و فروش، زد و خورد، زد و بند، نشست و برخاست، گفت و گو، پخت و پز، دید و بازدید، گیر و دار، خواب و خور، رفت و آمد، گفت و شنید

● «-» ← تختِ خواب، رختِ خواب، تخمِ مرغ، آبِ جو

۲-۲-۳- پسوند: وندی است که پس از تکواژ پایه می‌آید، مانند:

● «ی» ← تهرانی ● «بت» ← مسئولیت ● «گر» ← کوزه‌گر ● «ار» ← ساختار ● «ن» ← رفتن

در زبان فارسی تعداد پسوندها بسیار بیشتر از تعداد پیشوندها و میانوندها است. برای آگاهی از مهم‌ترین پسوندهای زبان فارسی به درس بیست و یکم کتاب زبان فارسی ۳ مراجعه کنید.

* چند نکته درباره شمارش تکواژ و واژه:

۱- تکواژهای آزاد قاموسی و آزاد دستوری هم تکواژ هستند و هم واژه محسوب می‌شوند.

جلد اول شاهنامه را به دوست خود دادم:

تکواژ ← جلد + اول + شاه + نامه + را + به + دوست + خود + داد + م

واژه ← جلد + اول + شاهنامه + را + به + دوست + خود + دادم

۲- «برای» یک تکواژ و یک واژه است زیرا کسره جزیبی از این کلمه است:

برای من: تکواژ ← برای + من / واژه ← برای + من

۳- واج‌های میانجی (ی، ک، گ، ج، همزه، و)، تکواژ به شمار نمی‌آیند:

گرسنگان: تکواژ ← گرسنه + ان / واژه ← گرسنگان

لازم به یادآوری است که در کلماتی چون ملکوتیان، سپاهیان، فرهنگیان، دانشگاهیان و نظایر آن‌ها، «ی» میانجی در نوشتار ظاهر نمی‌شود، بنابراین «ی» موجود در ساختار نوشتاری این واژه‌ها، نه «ی» میانجی بلکه یک تکواژ وابسته‌ی اشتقاقی است:

دانشگاهیان: تکواژ ← دان + ش + گاه + ی + ان / واژه ← دانشگاهیان

۴- از میان انواع «ی» (i) فقط «ی» اسنادی هم تکواژ و هم واژه است، در حالی که انواع دیگر «ی» فقط تکواژ محسوب می‌شوند. پرکاربردترین انواع «ی» در زبان فارسی امروز عبارتند از:

● «ی» نکره: کتابی خریدم. تکواژ ← کتاب + ی / واژه ← کتابی

● «ی» صفت نسبی (اسم + ی): آسمانی. تکواژ ← آسمان + ی / واژه ← آسمانی

❑ «ی» صفت لیاقت (مصدر + ی): رفتنی. تکواژ ← رفت + ن + ی / واژه ← رفتنی

❑ «ی» حاصل مصدر (صفت، ضمیر یا اسم + ی): خوبی. تکواژ ← خوب + ی / واژه ← خوبی

❑ «ی» اسم مصدر (بن ماضی + ی): کاستی. تکواژ ← کاست + ی / واژه ← کاستی

❑ «ی» شناسهٔ دوم شخص مفرد افعال: گفتی. تکواژ ← گفت + ی / واژه ← گفتی

❑ «ی» اسنادی کوتاه شدهٔ فعل «هستی» است: دانشمندی (= دانشمند هستی).

تکواژ ← دان + ش + مند + ی / واژه ← دانشمند + ی

نکته: علاوه بر «ی» اسنادی، «-م»، «یم»، «ید» و «ند» که به ترتیب به جای فعل های «هستم»، «هستیم»، «هستید» و «هستند» می باشند نیز به تنهایی یک واژه به شمار می آیند:

بزرگم (= بزرگ هستم): تکواژ ← بزرگ + م / واژه ← بزرگ + م

۵- در فعل هایی که شناسه ظاهر نمی شود، شناسه ی محذوف با علامت تهی (∅) نشان داده می شود و در شمارش تکواژها، علامت تهی نیز یک تکواژ به شمار می آید. فعل هایی که دارای تکواژ تهی هستند، عبارتند از:

❑ سوم شخص مفرد همهٔ فعل های ماضی به جز ماضی التزامی:

رفته بود: تکواژ ← رفت + ه + بود + ∅ / واژه ← رفته بود

نکته: سوم شخص مفرد ماضی مستمر دارای دو تکواژ تهی است:

داشت می رفت: تکواژ ← داشت + ∅ + می + رفت + ∅ / واژه ← داشت می رفت

❑ فعل های مضارع «است» و «نیست»:

است: تکواژ ← است + ∅ / واژه ← است.

❑ دوم شخص مفرد افعال امر و نهی:

برو: تکواژ ← پ + رو + Ø / واژه ← برو

نترس: تکواژ ← ن + ترس + Ø / واژه ← نترس

نکته: افعالی که با تکواژ «ان» گذرا می شوند، اگر به صورت امر یا نهی به کار روند، دارای چهار تکواژ خواهند بود:

بترسان: تکواژ ← پ + ترس + ان + Ø / واژه ← بترسان.

نکته: در فعل های آینده تکواژ تهی کاربرد ندارد زیرا در این فعل ها شناسه به فعل کمکی (خواه) افزوده می شود و فعل اصلی، بن ماضی است:

خواهد رفت: تکواژ ← خواه + Ø + د + رفت / واژه ← خواهد رفت.

۷- افعال ماضی بعید، ماضی نقلی، ماضی التزامی، ماضی مستمر، مضارع مستمر، آینده و مجهول که دارای فعل کمکی هستند، روی هم رفته یک واژه به شمار می آیند:

گفته می شود: تکواژ ← گفت + ه + می + شو + Ø + د / واژه ← گفته می شود.

دارد می رود: تکواژ ← دار + Ø + د + می + رو + Ø + د / واژه ← دارد می رود.

۸- در هنگام شمردن واژه ها توجه به ساده، پیشوندی یا مرکب بودن فعل بسیار مهم است زیرا اگر فعلی مرکب باشد، آن را همراه با جزء اسمی اش کلاً یک واژه به شمار باید آورد.

کتاب را در کتاب خانه قرار می دهد (فعل مرکب):

تکواژ ← کتاب + را + در + کتاب + خانه + قرار + می + ده + Ø + د

واژه ← کتاب + را + در + کتاب خانه + قرار می دهد

نقاش دیوار اتاق ها را رنگ زد (فعل ساده):

تکواژ ← نقاش + دیوار + Ø + اتاق + ها + را + رنگ + زد + Ø

واژه ← نقاش + دیوار + □ + اتاق ها + را + رنگ + زد

در فعل های پیشوندی نیز فعل را همراه با پیشوند آن، کلاً یک واژه به شمار باید آورد.

قارون با گنج های خود در زمین فرو رفت (فعل پیشوندی):

تکواژ ← قارون + با + گنج + ها + □ + خود + در + زمین + فرو + رفت + Ø

واژه ← قارون + با + گنج ها + □ + خود + در + زمین + فرو رفت

